

8. АНАЛІТИКА

Наталія Анатоліївна Бельська,
практичний психолог,
заступник завідувача відділу діагностики
обдарованості Інституту обдарованої дитини
НАПН України,
м. Київ, Україна

УДК 159.9.072

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ДІАГНОСТИЧНО-ПРОЕКТУВАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ «УНІВЕРСАЛ» У СИСТЕМІ РОБОТИ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНО ОБДАРОВАНИМИ ДІТЬМИ

В статті представлені результати психологічної діагностики учеників шкіл, в яких при роботі з одареними дітьми в якості різної міри використовується ДПК «Універсал». Проведен порівняльний аналіз між виборками і аналіз результатів діагностики на кожній виборці в різні періоди навчання. Встановлено пряма залежність показувачів соціально-психологічного розвитку дітей від ступеня і якості використання ДПК «Універсал» в роботі по проектуванню розвитку особистості ученика.

Ключевые слова: ДПК «Універсал», діагностика, життєва активність, сфера діяльності, ціннісні орієнтації, ціннісні пріоритети, проблеми особистісного розвитку.

The article presents the results of psychological diagnosis of pupils, which in varying degrees use the DPC «Universal» while working with gifted children. A comparative analysis between the samples and the analysis of the diagnostic results was analyzed on each sample at different periods of training. The direct dependence of the social and psychological development of children on the extent and quality of use of the DPC «Universal» was established in the work on the design development of the individual student.

Key words: DPC «Universal», diagnostics, life activity, sphere of activity, value orientation, value priorities, problems of personal development.

Одним із важливих завдань української системи освіти на сучасному етапі розвитку суспільства є робота з обдарованими дітьми. На необхідність виокремлення цієї діяльності із загального освітнього процесу вказує «Державна програма роботи з обдарованою молоддю на 2007–2010 роки», затверджена постановою Кабінету Міністрів України № 1016 від 8.08.2007 року. Це вимагає від суб'єктів навчально-виховного процесу пошуку нових підходів до розв'язання проблеми психолого-педагогічного забезпечення розвитку обдарованої особистості.

Ефективне виконання завдання, що стосуються роботи з обдарованими дітьми, неможливе без застосування комплексу спеціальних психометрично-

коригувальних процедур, що забезпечують оптимальне наближення до запланованої мети. Головною функцією цього психологічного забезпечення є функція контролю за якістю навчально-виховного процесу та рівнем його відповідності зазначеному у проекті етапону. Такий комплекс є структурованою, формалізованою психодіагностичною (також – моделюючою, проєктуючою) інструментальною системою.

Одним із сучасних концептуальних підходів до ефективного виконання зазначеного завдання є система проектування розвитку інтелектуально обдарованої дитини, впровадження якої в діяльність загальноосвітніх навчальних закладів України здійснюється за допомогою діагностично-проектного комплексу

(ДПК) «Універсал». Як важливу особливість цього комплексу можна зазначити надання суб'єкту навчання та виховання можливості конкретного та цілеспрямованого особистісно орієнтованого підходу в загальній системі психолого-педагогічних впливів на особистість учня.

Оскільки така можливість має формалізоване (математичне) підґрунтя, це значною мірою мінімізує прояви суб'єктивізму з боку вчителя або психолога у процесі розробки індивідуального проекту розвитку особистості учня. Окрім того, система формалізованого моніторингу, запропонована у ДПК «Універсал», дає можливість постійно отримувати інформацію про зміни, що відбуваються внаслідок індивідуалізованих педагогічних заходів, що дозволяє здійснювати гнучку корекцію окремого проекту [1, 2].

Діагностично-проектувальний комп'ютерний комплекс «Універсал» включено до психологічної служби більш ніж 500 навчальних закладів України. Однак це не означає, що можливості цієї програми використовуються належним чином. Огляд наявного матеріалу (учасників навчальних закладів) свідчить про те, що в багатьох випадках система комп'ютерної діагностики містить частину параметрів, що запропоновано для обстеження, формування корегувальних заходів та проектування подальшого розвитку учнів. Отже, емпірично вдалося відокремити навчальні заклади, в яких на основі вивчення результатів тестування за допомогою «Універсалу» здійснюється цілеспрямована, особистісно орієнтована робота з інтелектуально обдарованими учнями. Існують заклади, що у навчально-виховній діяльності не бажають вирішувати проблемні результати обстеження, а також специфіку обдарованих дітей. Унаслідок цього розвиток обдарованих учнів у таких закладах виховання набуває характер стихійного, спонтанного процесу, що не має ознак будь-яких втручань з боку педагогічного колективу.

Цей факт є практичною констатацією класичної експериментальної ситуації, а саме: ми маємо дві групи соціальних об'єктів, перша піддавалася послідовному цілеспрямованому впливу (корекція плюс проектування) на основі первинної психодіагностики, а у другій періодично проводилося психодіагностичне обстеження. Таким чином, перша група має статус експериментальної, а друга – контрольної.

Це дає змогу сформулювати таку гіпотезу: упровадження в навчально-виховний процес системи проектування розвитку обдарованої особистості, що сприяє більшій ефективності творчої реалізації особистості учня.

Зважаючи на те, що наявний статистичний матеріал охоплює майже всі регіони України, ми також припускаємо, що національно-культурна та соціально-психологічна специфіка окремих місцевостей може вплинути на середньостатистичні показники деяких психодіагностичних параметрів, у тому числі тих, що безпосередньо пов'язані з обдарованістю (чи є її критеріями або формами прояву, наприклад, як «життєва активність»). Тому наша друга гіпотеза

полягає в наступному: різні регіони України мають значні відмінності в певних аспектах «збірної» особистісної структури, що моделюється заданою діагностичною схемою.

Математично-статистичний аналіз даних проводився за допомогою комп'ютерної програми SPSS [3, 4]. Для розв'язання завдань, що визначені, було використано t-критерій Стьюдента для однієї, залежних та незалежних вибірок).

З метою аналізу ефективності системи проектування розвитку інтелектуально обдарованої дитини з наявних баз даних було відібрано бази Луцької гімназії № 4 та Дніпровської СЗБШ. Цей вибір ґрунтується на наступних засадах.

Луцька гімназія має достатню психологічну службу (є кафедра психології), яка в повному обсязі контролює процес проектування розвитку учнів навчального закладу, починаючи з відбору більш здатних дітей на етапі прийому та завершуючи конструюванням особистісно орієнтованих завдань та програм для кожного обдарованого гімназиста.

Тому зазначений навчальний заклад розглядається у нашому дослідженні як експериментальний.

Дніпровська СЗБШ упродовж 2003–2009 рр. проводить діагностику учнів, але оскільки у цьому навчальному закладі практично відсутня робота проектування розвитку обдарованих дітей (або проводиться формально), тому він розглядається у нашому дослідженні як такий, що відповідає статусу контрольної групи.

Для математично-статистичного аналізу було сформовано дві вибірки: *експериментальна група* на базі даних Луцької гімназії (ЛГ) та *контрольна* – на базі даних Дніпровської СЗБШ (ДШ).

На відміну від класичного алгоритму експерименту, де обстеження об'єкта здійснюється до і після втручання (впливу) певного фактора, ми вивчатимемо результати трьох «зрізів», оскільки проектування розвитку має не одноразовий, а безперервний характер.

Щодо періодичності виміру, то оптимальним, тобто, більш інформативним, виявився термін перерви між «зрізами» у 2 роки.

Експериментальну групу (ЕГ) репрезентує один із потоків ЛГ, а саме: той, що першим було включено у систему проектування розвитку обдарованих дітей у навчальному закладі у 2003 році. Це класи 1-А, 1-Б, 1-В у 2003/2004 н. р., 3-А, 3-Б, 3-В – у 2005/2006 н. р., 5-А, 5-Б, 5-В – у 2007/2008 н. р. (у ЛГ 1-й клас відповідає 5-му класу загальноосвітнього навчального закладу).

Контрольну групу (КГ) сформовано аналогічно. Це 5-А, 5-Б, 5-В у 2003/2004 н. р., 7-А, 7-Б, 7-В у 2005/2006 н. р., 9-А, 9-Б, 9-В у 2007/2008 н. р. (ДШ).

Загальна характеристика результатів дослідження

Первинна (до включення в систему проектування розвитку) діагностика зафіксувала достатньо виражену перевагу учнів м. Дніпровськ (КГ ДШ) над гімназистами міста Луцьк (ЕГ ЛГ). Зокрема, було з'ясовано, що майже абсолютна перевага учнів м. Дніпровська

спостерігається в усіх *ціннісних орієнтаціях* (ЦО), за винятком національно-громадської діяльності, де ЦО у них проявилися більш впевнено. Щодо життєвої активності, то перевага учнів м. Дніпровська спостерігається лише у духовно-катарсичній і національно-громадській сферах, у решті видів активності однолітки не відрізняються. Також учні м. Дніпровська розпочали участь в експерименті, будучи більш інтернальними, ніж гімназисти м. Луцька, але за іншими особистісними характеристиками не відрізнялися. Єдиною різницею, на користь гімназистів, виявилася значна відмінність у результатах ціннісних пріоритетів, а саме – за шкалою «Я і праця» (гімназисти виявилися більш працелюбними, мотивованими на результат і сумлінними).

На другому етапі відбулися суттєві зміни як у відмінностях між групами, так і між результатами 1-го та 2-го тестування у кожній вибірці.

Встановлено, що через два роки після початку експерименту гімназисти демонструють значно вищу життєву активність у навчально-пізнавальній, соціально-комунікативній і духовно-катарсичній сферах діяльності, ніж учні. Це свідчить про їхню більш ефективну адаптованість до очікувань суспільства та інтенсифікацію особистісного розвитку. Це проявляється у тому, що учні на цьому етапі частіше, ніж гімназисти виступають у ролі суб'єктів активного зацікавленого пізнання, а також самопізнання.

Разом з тим, гімназисти продовжували поступатися учням у певних *ціннісних орієнтаціях* (меншою мірою), а саме: у дозвільно-ігровій, художньо-образотворчій, предметно-перетворювальній сферах активності. Однак в *орієнтації на цінності* у національно-громадській та духовно-катарсичній діяльності результати ЛГ значно переважають аналогічні показники ДШ. Ще більш значні зміни спостерігалися у вадах особистісного розвитку. Через два роки, порівняно з учнями ДШ, Луцькі гімназисти виявилися менш тривожними, агресивними, асоціальними та схильними до нечесної поведінки, хоча на початку експерименту відмінностей не спостерігалось. У сфері ціннісних пріоритетів ЕГ ЛГ продемонстрували значну перевагу показників шкал «Я і праця» та «Я і мораль», що дозволяє прогнозувати їхню більш успішну, ніж у КГ ДШ, соціальну та професійну адаптованість у майбутньому завдяки активному формуванню позитивної ціннісно-етичної системи.

Також спостерігалися значні зміни у кожній вибірці. ЕГ ЛГ підвищили свою життєву активність, особливо в художньо-образотворчій, соціально-комунікативній, громадсько-корисній, національно-громадській, духовно-катарсичній сферах діяльності. Значне зростання відбувалося в ціннісних орієнтаціях в усіх без винятку сферах можливої діяльності. Виражена позитивна динаміка спостерігалася у вадах особистісного розвитку, а саме: значно знизилася тривожність, імпульсивність, схильність до нечесної поведінки, асоціальність, замкненість, екстернальність. У сфері ціннісних пріоритетів змін немає.

Життєва активність КГ ДШ також зросла через два роки, але значно менше, ніж у ЕГ ЛГ. Встановлено, що зростання спостерігається лише в дозвільно-ігровій, предметно-перетворювальній та соціально-комунікативній сферах діяльності. Разом з тим, відбувається падіння активності у духовно-катарсичній сфері. Помірне зростання відмічається в ціннісних орієнтаціях, але також значно повільніше, ніж у ЕГ ЛГ. Якщо в останніх спостерігається стрімке підвищення рівня ЦО (*ціннісні орієнтації*) в усіх можливих сферах діяльності, то у КГ ДШ у таких сферах активності, як фізично-оздоровча, художньо-образотворча, предметно-перетворювальна, навчально-пізнавальна ЦО залишилися «недоторканими», тобто, їхня особистісна значущість, як можлива конкретна спрямована активність для учнів, не змінилася.

Отже, це свідчить про певне уповільнення темпів особистісного розвитку, недостатнє навантаження на можливості та ресурси учнів, відсутність розширення світогляду у процесі інтелектуального розвитку. Окрім того, зростання дозвільно-ігрової активності у поєднанні з падінням духовно-катарсичної може вказувати на небезпечну тенденцію до певної інфантилізації. Щодо вад особистісного розвитку, то необхідно зазначити зростання агресивності за незмінених показників.

Через чотири роки після початку експерименту було отримано наступні результати, що відповідають 3-му зрізу обстеження.

Порівняння показників контрольної та експериментальної груп на останньому (3-му) етапі обстеження свідчить про більш ніж суттєву перевагу луцьких гімназистів. Щодо життєвої активності: визначено, що гімназисти впевнено випереджають дніпровських однолітків як в цілому, так і у фізично-оздоровчій, художньо-образотворчій, предметно-перетворювальній, навчально-пізнавальній, національно-громадській та духовно-катарсичній сферах діяльності.

Аналогічні результати спостерігалися у сфері ціннісних орієнтацій: лучани, не поступаючись дніпровським учням в обсязі та змісті ціннісного простору в цілому, значно випереджали їх у соціально-комунікативній, національно-громадській та духовно-катарсичній сферах активності. Зберігається майже без змін ситуація у вадах особистісного розвитку, що зафіксована на попередньому етапі: порівняно з учнями Дніпровського ЗНЗ гімназисти демонструють значно *нижчі* показники за шкалами: тривожність, асоціальність, замкненість, схильність до нечесної поведінки.

У кожній з вибірок між 2-м та 3-м тестуваннями також відбулися зміни.

З'ясовано, що у ЕГ ЛГ прискорюється ріст життєвої активності в духовно-катарсичній сфері діяльності; також відмічається підйом активності у навчально-пізнавальній сфері. До того ж відбувається падіння активності у соціально-комунікативній сфері. Результат можна пояснити наступним чином: на попередньому етапі активність цього виду не лише досягла свого оптимуму, але в контексті стрімкого зростання

КГ ДШ життя активність у цілому виявилася надмірною, що і зумовило її наступний спад. Має сенс також взяти до уваги вік гімназистів, що проходили обстеження: це 15-річна молодь, для якої характерно заглиблення у власний світ, схильність до самопізнання, зацікавленість особистістю, що супроводжується певним зниженням контактності (або посиленням її вибірковості). Ця гіпотеза підтверджується наявністю стійкої тенденції, що відмічається у динаміці змін в ЕГ ЛГ, а саме: тенденції до інтенсивного безперервного зростання активності гімназистів у духовно-катарсичній сфері, що пов'язана з переносом особистісної активності зі зовнішнього плану у внутрішній. Ще більш впевнено відбувається зростання в *ціннісному просторі* (ЦП). Достатньо суперечлива картина спостерігається у блоці вади особистісного розвитку. Поряд з подальшим зниженням показників тривожності, замкненості та екстернальності відмічається, на перший погляд, неочікуване зростання імпульсивності, агресивності й асоціальності. Тим часом з великою вірогідністю у цьому випадку має місце наслідок спада творчої активності в якості її неминучих витрат. Йдеться про «зворотний бік» постійної інтелектуальної (творчої) напруженості, що іноді призводить до посилення особистісної дисгармонії чи порушення соціальної адаптації. Адже імпульсивність пов'язана зі спонтанністю, що є основою творчості; у свою чергу, висока, як правило, кореляція імпульсивності з агресивністю, а остання – з асоціальністю, і зумовила підйом.

Таким чином, враховуючи, що показники вказаних трьох вад за абсолютним значенням на 3-му етапі мало відрізняються від емпірично встановленого середнього, немає приводу для стурбованості. Щодо ціннісних пріоритетів, то єдиним результатом виявилася зниження показника за шкалою «Я і навчання». Із урахуванням змісту питань цієї шкали пояснюється поява типового для їхнього віку більш скептичного ставлення до академічної форми навчання як єдиного джерела освіти (чи головного авторитету). Цей результат підтверджує зростання самостійності та критичності мислення учнів.

Розглядаючи зміни, що відбулися в КГ ЛГ між проміжним і заключним обстеженнями, можемо констатувати наступне: 1) спостерігається значне зниження життєвої активності (у фізично-оздоровчій, художньо-образотворчій, предметно-перетворювальній, навчально-пізнавальній, національно-громадській, духовно-катарсичній сферах діяльності), що також супроводжується звуженням простору ціннісних орієнтацій за рахунок активності в цих же сферах – фізично-оздоровчій, художньо-образотворчій, предметно-перетворювальній, національно-громадській; 2) посилюється значущість та вплив певних вад особистісного розвитку, що проявляється у зростанні тривожності, імпульсивності, асоціальності та невпевненості. Значне посилення імпульсивності й асоціальності у цьому випадку, на відміну від вищерозглянутого, має негативний характер, прогностично

небезпечний з точки зору особистісної самореалізації, оскільки поєднання зазначених характеристик з підвищеними тривожністю та невпевненістю може повністю заблокувати творчий потенціал, створюючи як постійну внутрішню напругу, так і зовнішню дезорганізованість та непродуктивність багатьох зусиль.

Таким чином, порівняльний аналіз результатів КГ ЛГ та ЕГ ДШ дозволяє зробити наступні висновки.

Упровадження у навчальних закладах України системи проектування розвитку обдарованої дитини достатньо ефективно сприяє позитивним змінам у структурі особистості учня, а саме: таким, що визволяють, розкріпають його творчий (інтелектуальний) потенціал. Внаслідок цієї діяльності активізуються особистісні фактори, що сприяють розвитку обдарованості; відбувається цілеспрямоване блокування (гальмування) розвитку тих особистісних характеристик, що деструктивно впливають на розкриття задатків і здібностей, не дозволяють особистості втілити її творчі плани та ідеї в реальні досягнення.

Зокрема, встановлено, що упродовж терміну проектування особистісного розвитку в Луцькій гімназії відбувається більш стійке зростання духовно-катарсичної активності учнів (окрім життєвої активності), що є надзвичайно важливим, оскільки без власного прагнення до самопізнання, самовизначення, самоактуалізації, самоудосконалювання неможливо реалізувати особистісний потенціал, якщо він дуже високий. Також ефективна самореалізація неможлива без відкритості світу та досвіду, зацікавленості змістом творчих надбань людства. Це значно розширює ціннісний простір особистості та знайшло відображення в результатах КГ ЛГ, а саме – у постійному зростанні ціннісних орієнтацій.

Завдяки особистісно орієнтованій системі проектування розвитку вчителя м. Луцька вдалося значно знизити вплив таких важливих, потенційно деструктивних з точки зору особистісного та соціального розвитку факторів, як *тривожність, замкненість та екстернальність*.

Більш небезпечною у плані реалізації творчого потенціалу є тривожність, що негативно (зворотно) пов'язана із самооцінкою людини, її вірою у власні здібності та сили, можливість досягати далеких цілей. Високотривожний суб'єкт, по-перше, ухиляється від будь-якого ризику, у той час як здатність ризикувати є однією з головних якостей/ознак обдарованої особистості; по-друге, з цієї ж причини він орієнтується на конвенційні, нетворчі види діяльності [5]. Не менш значущим фактором, що потенційно затримує творчу реалізацію, є замкненість, що за несприятливих обставин може ввести людину у світ самоцінних і непродуктивних думок та переживань, призводить до відмови від пошукової активності, яка є основою будь-якої творчої діяльності.

Екстернальність як прагнення уникати жодної відповідальності також значно знижує життєву успішність людини, адже досвід помилок і невдач, що є важливим для творчої особистості, залишається

майже «недоторканим», оскільки відповідальність за них екстернальна людина покладає на обставини та інших людей. Окрім того, згідно з висновками багатьох досліджень, екстернальність тісно пов'язана з недостатньою самоорганізованістю, низьким самоконтролем, схильністю до непродуманих рішень та вчинків, неспроможністю чекати віддалених результатів [6]. Кожна із зазначених якостей гальмує розвиток такої важливої здатності особистості, як здатність до саморегуляції, що, на думку багатьох дослідників, є суттю обдарованості.

Щодо нашої другої гіпотези, то, як було зазначено вище, ми припускаємо значні міжрегіональні відмінності у такому важливому показнику, як *життєва активність (ЖА)*. Ця особистісна характеристика безпосередньо пов'язана з обдарованістю, як її головний корелянт і форма прояву, а також може виступати в ролі критерію обдарованості, оскільки можлива активність без обдарованості, але неможлива обдарованість без активності.

Разом з тим аналіз у цьому випадку має швидше соціологічний, ніж психологічний характер, оскільки суб'єктами ЖА виступають соціальні системи, зокрема регіони України. Однак отримана статистика є корисною для уточнення шкали ЖА та її рівнів.

Встановлено, що більш вираженою є активність українських учнів у дозвільно-ігровій і фізично-оздоровчій сферах діяльності, а менше – у духовно-катарсичній і національно-громадській сферах. Оскільки тестуванням було охоплено учнів навчальних закладів м. Дніпровська, де використовується ДПК «Універсал», а не лише обдарованих дітей (їх завжди значно менше), такий результат не є дивним.

З'ясовано, що має місце факт достатньо високої життєвої активності в учнів східноукраїнських навчальних закладів, порівняно із середньостатистичними показниками. Разом з тим необхідна певна обережність у трактуванні такої ситуації, з урахуванням того, що внески різних регіонів у загальну картину є нерівномірними (Схід представляють 9 навчальних закладів, а Захід – 3).

Отже, маємо підстави припустити, що, по-перше, психологічними службами навчальних закладів Східної України здійснюється більш ефективна робота з проектування розвитку обдарованих дітей, а по-друге, можливо, такий результат зумовлено певними регіональними особливостями соціально-психологічного або історично-культурного характеру.

Таким чином, у дослідженні на основі математично-статистичного аналізу доводиться ефективність системи проектування розвитку обдарованої дитини, упровадження якої здійснюється за умов використання структурованого, формалізованого, діагностично-проектуючого інструментарію, а саме – ДПК

«Універсал». Предметом аналізу є наданий навчальними закладами України статистичний матеріал, що відображає динаміку результатів психодіагностичних обстежень упродовж терміну, за якого здійснювалося проектування розвитку учнів за допомогою ДПК «Універсал». Під час дослідження вдалося підтвердити наступні гіпотези.

1. Упровадження у навчальних закладах України системи проектування розвитку обдарованої дитини достатньо ефективно сприяє позитивним змінам у структурі особистості учня, а саме: таким, що визволяють, розкріпають його творчий (інтелектуальний) потенціал. Унаслідок цієї діяльності активізуються особистісні фактори, що сприяють розвитку обдарованості, зокрема, духовно-катарсична активність, що відображає прагнення до самопізнання, самореалізації та самоудосконалювання; відбувається цілеспрямоване блокування (гальмування) розвитку тих особистісних характеристик, що деструктивно впливають на розкриття задатків і здібностей, такі як тривожність, замкненість, екстернальність.

2. Регіони України мають значні відмінності в певних аспектах особистісної структури, що моделюється заданою психодіагностичною схемою. Отже, є важливою особистісна характеристика як життєва активність, пов'язана з обдарованістю, як головний поведінковий корелянт в учнів навчальних закладів Східної України на 3-відсотковому рівні значущості перевищує загальноукраїнську.

Використані літературні джерела

1. *Киричук В. О.* Управління особистісним розвитком учнів засобами психолого-педагогічного проектування. Вісник післядипломної освіти: зб. наук. пр. [Текст] / ред. кол. В. В. Олійник (гол. ред.) та ін. – К.: Геопринт, 2007. – Вип. 6. – 272 с.
2. *Киричук В. О.* Психолого-педагогічне проектування особистісного розвитку учня [Текст] / В. О. Киричук // Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика: зб. наук. пр. – К.: Інститут обдарованої дитини, 2008. – Вип. 1. – 286 с.
3. *Наследов А. Д.* Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных [Текст] / А. Д. Наследов. – СПб.: Речь, 2004. – 392 с.
4. *Наследов А. Д.* SSPS: компьютерный анализ данных в психологии и социальных науках [Текст] / А. Д. Наследов. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2007. – 416 с.
5. *Мельников В. М., Ямпольский Л. Т.* Введение в экспериментальную психологию [Текст] / В. М. Мельников. – М.: Просвещение, 1985. – 319 с.
6. *Общая психодиагностика* [Текст] / Под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 304 с.